

POZNÁMKY EDITORA | Ve vztazích mezi komunistickou mocí a ruským lidem se během 50. let odehrál rozhodující obrat. Zatímco prvních pětatřicet let panování bolševiků (1918–1953) se lid moci bál, po Stalinově smrti se moc naopak čím dál víc začíná bát „svého“ lidu. Zastrážovacích metod typu palby do lidí a následných poprav se užívá stále méně a cíleněji, zatímco mnohem běžnější začíná být nadbřhání a podplácení. Důvodem této změny není skutečnost, že by vládcové najednou byli vlídnější, ale vnitřní duchovní osvobození samotného ruského lidu z tenat strachu, osvobození, jež započalo už během druhé světové války a poté rok za rokem postupně sířilo. V 50. letech v zásadě odešla generace, která v občanské válce učinila osudovou volbu pro sebe i pro Rusko. Tato volba lid před tváří sovětské moci, jíž byla dána přednost před bílými, v mnoha ohledech zásadně oslabil. Nová válečná generace podvědomě cítila, že pro ni už volba otců neplatí, i když co do výchovy a přesvědčení byla stále ještě plně sovětská. Protože se ale cítila být svobodnou, byla se „svou“ moci odhodlána vést dialog rovného s rovným. A tohoto nového ducha síly komunistická moc zcela jasně vnímala.

LITERATURA

- I. V. BYSTROVA, *Vojenno-promyšlennij kompleks SSSR v gody choloďnoj vojny (vtoraja polovina 40-ch načalo 60-ch godov)*, Moskva 2000.
- N. S. SIMONOV, *Vojenno-promyšlennij kompleks SSSR v 1920-e – 1950-e gody: tempoj ekonomičeskogo rosta, struktura, organizacija proizvodstva i upravlenije*, Moskva 1996.
- S. J. ZALOGA, *Target America. The Soviet Union and the Strategic Arms Race, 1945–1964*, Novato 1993.
- I. J. ZELENIN, *Agrarnaja politika N. S. Chruščova i selskoje chozjajstvo strany*, Moskva, Otičestvennaja istorija 1/2000.
- V. A. KOZLOV, *Massovyje besporjadki v SSSR pri Chruščove i Brežněve (1953 – načalo 1980-ch gg.)*, Moskva 2010.
- J. LADYŽINSKIJ, *Krasnojarsk-26*, Moskva, Družba narodov 6/1996.
- J. GAJDAR, *Gibel Imperii. Uroki dlja sovremennoj Rossii*, Moskva 2006.

5.1.23.

Kulturní změny v ruské společnosti SSSR

Po Stalinově smrti začíná v ruské společnosti postupně docházet k hlubokým změnám. Jakmile přestane účinkovat mechanismus tuhých represí, člověk má najednou čas na to, aby se zamyslel, díky tomu zamýšlení pochopil, díky pochopení se zastydl a díky studu se změnil. Zatímco v první třetině roku 1953 byli občané ještě zvyklí denně v novinách vidět plno odkazů na soudruha Stalina, později těchto odkazů ubývá, je jich stále méně, až nakonec zmizí úplně. Po odhalení Stalinova kultu osobnosti si každý alespoň trochu uvažující člověk musel položit otázku: „A kde byli ti, kdo Stalina nakonec odhalili? Nebyli náhodou v jeho nejbližším okolí?“ A sem nepatřili jen Malenkov, Molotov a Kaganovič, později označení za protistranickou skupinu, ale i sám iniciátor strhávání roušek, první tajemník Nikita Chruščov. Pokud se zpochybňuje čtvrtstoletí trvající bezvýhradná víra v opravdovost jakéhokoli zemřelého vůdce a my jsme pobízení věřit každému slovu vůdce nového, nakonec si uvědomíme, že se velmi brzy zrodil i jeho vlastní kult, i když zdaleka ne stejně totální a rozvětvený jako Stalinův, navíc rozhodně nepůsobil děsivě, spíš komicky a hloupě. Anekdoty o Chruščovovi a přezdívká Nikitka-Kukuříčka se každopádně vynořily prakticky s jeho nástupem k moci.

Pro převážnou většinu ruských intelektuálů té doby se ústředním heslem stala dvojsmyslná a falešná fráze „obnova leninských norem“. Kvůli naprosté neznalosti

skutečných domácích dějin, kvůli zavřeným archivům a kruté cenzuře v oblasti historické vědy připadalo lidem legendární období Leninovy vlády, opěvované sovětskou propagandou, ve srovnání se stalinskou despotií počátku 50. let, již každý zažil na vlastní kůži, skoro jako nedosažitelný ideál. Krátká obroda poststalinského Ruska se do značné míry opírala o ruskou kulturu 20. let 20. století.

Do epochy tání z těch, kdo stáli na vrcholu ruské kultury po roce 1920, v poezii přežili především Anna Achmatovová a Boris Pasternak, jejichž tvorba byla po dlouhou dobu přímo či nepřímo zakazována. Zveřejnění několika Pasternakových básní v literárním časopise *Znamja* roku 1954 a první malá sbírka veršů Anny Achmatovové po skoro dvaceti letech v roce 1958 se staly tím, o čem sám Pasternak v jedné ze svých básní hovořil jako o „zlomu v postojích“, který podle něj měl znamenat „symptomy epochálních změn“.

Postupně se odvolávaly zákazy publikace děl autorů zahynulých v lágrech či těch, na něž padla Stalinova klatba. Už inscenace Bulgakovovy hry *Dny Turbinových* v Divadle Stanislavského (1954) a o rok později vydání jednodílného sborníku jeho divadelních textů se staly symptomy změny vskutku epochálních, alespoň co se týče vnímání jeho tvůrčího odkazu uprostřed 60. let, kdy znovu vychází jeho *Bílá garda* a vůbec poprvé i *Mistr a Markétka* (1967).

Vydávat se opět mohou básně Ieseninovy, prózy Zoščenkovy či Arťoma Vesjolého. Opět může vycházet Dostojevského dílo. Nejdůležitějším z těchto počínů zřejmě bylo vydání jeho desetidílných spisů, rovněž poprvé po letech, i publikace jeho jednotlivých románů. V divadlech je znovu povolena Shakespearův *Hamlet* i další hry tohoto velikána světového dramatu, v nichž mohlo téma zločinné moci a zločinného vladaře v současných vyvolat třeba jen mlhavé asociace s tím, v čem sami žili. Měnila se představa o významu a důstojnosti řadového jedince a jeho osobnosti, jejíž hodnota nespočívá jen v oddanosti člověka státu a jeho vládcům, ale už ve faktu samotné jeho lidské existence. Člověk přece znamená hodnotu o nic menší než stát, třída či národ. V každém z nás najdeme takové hlubiny či takové vrcholy, na jejichž manipulaci či ovládnání přece žádná moc nemá právo ani pomýšlet.

Hry Viktora Rozova a představení, jež na jejich základě vznikla, vypovídaly o tom, že *Věčné žití* (jak se jmenovala jeho hra, jejímž uvedením v roce 1956 svou činnost zahajovalo mladé divadlo Sovremennik) nejsou generálové a vojevůdci, nýbrž řadoví vojáci a lid a národ jako celek. Symbolické jsou i názvy dvou dalších dramatických děl – *Hodně štěstí!* (1954) a *Hledání radosti* (1957). Všelidová obliba filmových hrdinů, jež uprostřed 50. let ztělesňoval Alexej Batalov, je výrazem lásky k obyčejnému člověku, k vojáku či lékaři, promlouvajícímu prostými slovy a konajícím hrdinské skutky bez falešného patosu a citací novinových úvodníků.

Pro kulturu i život, který umění oněch časů zachytilo, je typický zájem o otázky mravnosti, o osobní představu pravdy. Oblíbenými literárními postavami se v 50. letech stává prostý mužik Akim z hry *Vláda tmy* L. N. Tolstého, jak ho od roku 1956 v moskevském Malém divadle hrál I. Iljinskij, či nositel křesťanských hodnot kníže Myškin z Dostojevského *Idiota* v podání I. Smoktunovského (Velké činoherní divadlo, Leningrad 1957). Film I. Pyrjeva *Idiot* (1958) přinesl zjištění, že mladí herci J. Jakovlev (Myškin) a J. Borisovová (Nastasja Filippovna) jsou s to fascinovat řadového diváka tragédií dobrovolné oběti a útrap, spolu s tím také napomohl rozšířit okruh ruských lidí, již sami pro sebe znovuobjevili křesťanské myšlenky F. M. Dostojevského.

Jenže Chruščov a jeho okolí se příliš daleko od Stalina a stalinismu nedostali. Můžeme se samozřejmě jen dohadovat, jakým nesnázím by se vystavil Pasternak, kdyby si dovolil poslat do zahraničí rukopis *Doktora Živaga* za Stalinaova života, i tak však vydání tohoto románu v zahraničí (1957) a udělení Nobelovy ceny jeho autorovi (1958) vyvolaly mezi představiteli režimu velký hněv; následovalo projednávání celé záležitosti na Svazu spisovatelů SSSR, Pasternakovo vyloučení z této organizace a faktický zákaz vydávání jeho děl až do umělcovy smrti roku 1960. Pasternak umíral jako oběť nové štvánice ždanovovského typu. Reakce na jeho smrt však už byla zcela jiná než vztah pozdně stalinské doby k obětem podobných občanských poprav.

NÁZOR SOUČASNÍKA | Na Pasternakovu smrt reagovali mnozí představitelé ruského exilu. V roce 1960 vyšla ve *Věstníku RSChD* stat Fjodora Stěpuna, nazvaná *Pasternakově památce*, v níž mimo jiné psal: „Náhlé básnikovo onemocnění a jeho rychlé, skoro překotné směřování k smrti zjevně neslo pečeť osudové výjimečnosti. Cítíme v tom ohlas oné trpkosti a oněch nezasloužených muk, do nichž ho sovětská moc krutě uvrhla jen proto, že získáním Nobelovy ceny proslavil svou vlast po celém světě. Povznesení a následné zdeptání básníka jsou neoddělitelné od jeho chorobopisu. Umřel nejen na rakovinu plic a nevyčleřitelnou srdeční chorobu, ale i na to, že se přes čtyřicet let zalýkal ve vzduchoprázdném prostoru sovětské skutečnosti.“ | A. STĚPUN, *Sočíněnija*, Moskva, s. 926–927.

Na Pasternakově pohřbu v Peredělkinu nedaleko Moskvy se sešlo několik set lidí včetně mnoha těch, po nichž vedení Svazu spisovatelů a KGB telefonicky požadovaly, aby pohřeb ignorovali. Ukázalo se, že se v úzkém kruhu jeho přátel, ale i mezi jeho mladými čtenáři a obdivovateli jeho talentu tentokrát našlo dost vnitřních sil na vyjádření nesouhlasu s oficiální ideologickou linií. „Jak jsme hrdí, my neřádi, / že zemřel ve své posteli,“ opakovali trpce slova z písně Alexandra Galiče *Památce Pasternakově* mnozí ti, jimž byl geniální ruský básník drahý.

Důležitou etapou na cestě pozvolného vnitřního osvobození ruské společnosti bylo zveřejnění Solženicynova *Jednoho dne Ivana Děnisoviče* (1962) a *Matrjoniny chalupy* (1963) v literárním časopise *Novyj mir*. Tyto prózy neovlivnily jen hlavní proudy v ruské literatuře 60. a 70. let, ale měly vliv i na nové postulování principů mravnosti a sebeuvědomění v ruské společnosti, která se vracela zpět k vlastním kořenům. Ivan Děnisovič byl výrazem pravdy, otřesné, kruté a zároveň všednodenní pravdy o zcela nedávné minulosti, již všichni důvěrně znali. Znali, ale neodhodlali se o ní mluvit a často na takové věci nechtěli ani myslet. Tvardovskij se pro otřesení *Ivana Děnisoviče* v *Novém miru* rozhodl až poté, co se mu dostalo přímého svolení prvního tajemníka ÚV. Chruščov tuto Solženicynovu povídku chápal jako pokračování vlastního destalinizačního úsilí. Pravda prvních zveřejněných próz autora, o němž si čtenáři mezi sebou sdělovali, že trpkou lágrovou zkušenost zažil na vlastní kůži, očisťovala lidské duše od strachu, narovnávala včerejším Stalinovým muklům záda a učila Rusy znovu si hledět zpříma do očí.

Významnou úlohu v tomto procesu sehrály i práce významného vědce, jenž rovněž prošel gulagem – Dmitrije Sergejeviče Lichačova. Staroruské prózy, jež Lichačov shromáždil v knize *Krásná literatura Kujevské Rusi* (1957), i jeho umění sloučit skutečnou vědeckost s čtivým a obecně srozumitelným jazykem v takových dílech, jako byla *Člověk v literatuře staré Rusi* (1958), *Kultura staré Rusi* *dob Andreje Rubljova a Jepifanije Moudrého* (1962) a *Poetika ruské literatury* (1967), odhalovaly celé rozsáhlé vrstvy ruské

minulosti, ještě nedávno odsouzené k hanobení a zapomnění, a nutily příslušníky různých generací s výčitkou a bolestí pohlížet na přítomnost. Kde je naše kultura, ptali se sami sebe, co po sobě zanecháme my, když jsme poztráceli i svou vlastní minulost?

Podstatnou roli v duchovním probouzení společnosti sehrály i uměnovědné práce Michaila Alpatova a Vladimira Lazareva, věnované staroruské ikoně, dílu Andreje Rubl-jova a Feofana Greka. Jakkoli se to zdá paradoxní, právě prostřednictvím starých dějin, nejen ruských, ale i antických, staročínských a staroindických, se do ruského obecného povědomí přelomu 50. a 60. let znovu vracela živá síla, schopná vdechnout jasný smysl nejen tisícileté historii Ruska, ale naznačit i únikovou cestu ze zatím jen tušené slepé uličky, do které zemi zatlačil říjnový převrat a následující desetiletí bolševické diktatury.

Smysl pro velkorysý pohled, mimořádnou erudici a schopnost postihnout lidskou kulturu v celé její šíři prokazovaly práce dalších vědců poznamenaných Stalinovými represemi – Michaila Bachtina *Problémy poetiky Dostojevského* (1963), *Tvorba Fran-çoise Rabelaise a Lidový středověk* (1965) či A. Loseva, který v roce 1963 začal vydávat mnohahládné *Dějiny antické estetiky*. Na pozadí takovýchto monumentálních děl se po desítky let vytrvale přežívkovaná marxistická sláma, jen tu a tam osvěžovaná citáty z posledních novinových úvodníků a partajních usnesení, nedala vůbec číst.

Možnost studia dějin světové i ruské kultury v celé její tragické pravosti, setkání se světem církevního výtvarného umění, architektury a hudby či čtení Dostojevského a Ťutčeva vzbuzovaly v mladých (a nejen mladých) lidech zájem také o nábožensko-filozofickou a teologickou literaturu, která byla pro běžného čtenáře tehdy ještě ne-dostupná. Literární díla, v nichž člověk dospívá k hluboké sebereflexi a uvědomění si své božské podstaty, naučila sovětské lidi, aby se chápali nejen jako součástí národa, třídy či státu, ale i jako jedinečné osobnosti, které mají svou vlastní cenu. Celá světová literatura, od Aischyla a Platona až po Pasternaka a Solženicyna, učila postupně roztá-vající lidské duše chovat se k sobě samým s pozornou úctou a snahou hledat ve světě vlastní cestu. Od všech těch „vlaj a plápolej“ 20. let se ruský člověk zvolna vracel k té-měř zapomenuté představě o tom, že pod povrchem zeje bezedno. A že bezedný je i on sám. Probíhal obtížný proces duchovní obrody. Jeho výsledky se projevily na konci 60. let a v následujícím desetiletí.

5.1.24.

Sovětská státní vzdělávací a výchovná soustava. Komunistická ideologie a sovětská společnost. Počátek ideologického vymezování sovětských elit

Relativní humanizace a liberalizace sovětské společnosti se projevila i ve sféře vzdě-lávací. Zrušeny byly chlapecké a dívčí školy. Od 1. září 1960 se rušilo povinné školné na druhém stupni základních škol, na odborných středních i vysokých školách. V sou-vislosti s těmito změnami rychle rostly i počty studentů – v roce 1960 jen na vysokých školách studovalo 2,4 milionu lidí. Rozrůstala se třída vzdělaných lidí – lékařů, učitelů, inženýrů i vědců. Procento vysokoškoláků v SSSR však ve srovnání s vyspělými státy světa bylo ještě nízké – pouhých 3,5 milionu lidí na tehdy dvoutemilionový národ.

Ve výchovné soustavě a výuce dějepisu pro děti a mládež místo „otce“ Stalina za-ujal „dědeček“ Lenin. Vycházelo také méně knih o carech, zázračných bohatýrech